

The Greek Review of Social Research

Vol 156 (2021)

156

Crisis and memory: Exploring social aspects of the economic recession in the scientific literature and oral narratives

Irakleitos Souyioultzoglou, Marina Angelaki

doi: [10.12681/grsr.25948](https://doi.org/10.12681/grsr.25948)

Copyright © 2021, Irakleitos Souyioultzoglou, Marina Angelaki

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Souyioultzoglou, I., & Angelaki, M. (2021). Crisis and memory: Exploring social aspects of the economic recession in the scientific literature and oral narratives. *The Greek Review of Social Research*, 156, 87–117.
<https://doi.org/10.12681/grsr.25948>

Ηράκλειτος Σουγιουλτζόγλου, Μαρίνα Αγγελάκη***

Η μνήμη της κρίσης: Κοινωνικές συνιστώσες της οικονομικής ύφεσης
στον επιστημονικό και βιωματικό λόγο

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το παρόν άρθρο βασίζεται σε μια διευρυμένη αντίληψη των κρίσεων ως πρωταρχικά κοινωνικών φαινομένων. Εστιάζοντας στη λογοθετική δυναμική της ελληνικής κρίσης, προτείνει μια μεθοδολογική προσέγγιση που βασίζεται στη συγκριτική ερμηνεία των λόγων για την «κρίση» ως αναλυτική κατηγορία και κοινωνικό φαινόμενο, καθώς και στις συγκλίνουσες ή/και αποκλίνουσες αναφορές των βιωματικών μαρτυριών και της επιστημονικής αρθρογραφίας σχετικά με τις πολλαπλές όψεις της. Προσεγγίζοντας την ελληνική κρίση σημειολογικά, ως πεδίο διαμόρφωσης εννοιών και αντιλήψεων, ανατρέχουμε σε δημοσιεύσεις που υποδεικνύουν την πολυπλοκότητα των επιπτώσεών της στην καθημερινότητα, επιχειρώντας να αναδείξουμε τους τρόπους με τους οποίους το κοινωνικό στίγμα της κρίσης αποδίδεται στον επιστημονικό λόγο. Παράλληλα, αξιοποιώντας το πρωτογενές υλικό που έχει συγκεντρωθεί από τις Ομάδες Προφορικής Ιστορίας, αναζητούμε το αποτύπωμα της κρίσης στις μαρτυρίες και τους όρους διαμόρφωσης του συλλογικού αφηγήματος για την κρίση, υπό το πρίσμα των εγγενών χαρακτηριστικών της ελληνικής κοινωνίας και της κοινωνικής συνείδησης των μελών της.

Λέξεις κλειδιά: κρίση, μνήμη, Λόγος, αφήγηση, Ελλάδα

* Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, e-mail: isouyioultzoglou@gmail.com

** Διδάσκουσα, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, e-mail: m.angelaki@gmail.com

Irakleitos Souyioultzoglou, Marina Angelaki***

Crisis and memory: Exploring social aspects of the economic recession
in the scientific literature and oral narratives

ABSTRACT

The article proposes a broader understanding of crises as primarily social phenomena and focuses on the discursive dynamics of the Greek crisis. The methodological approach lies in the comparative analysis of the discourses about the “crisis” as an analytic category and social phenomenon, focusing on the convergent and/or divergent experiences of informants and the related literature regarding the different social/economic aspects of the crisis. To analyze the discourses generated by the Greek crisis, we examine the literature that focuses on the multifaceted impact of the crisis on daily activities, while in parallel we also benefit from the interviews conducted by the Oral History Groups to understand how the discourse about the crisis is shaped by the inherent characteristics of the Greek society and the social awareness of its members.

Key words: *crisis, memory, discourse, narrative, Greece*

* Post Doctoral Researcher, Panteion University of Social and Political Sciences.

**Teaching Associate, Panteion University of Social and Political Sciences.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

*«Είναι ανάγκη, ανάγκη εθνική και επιτακτική, να ζητήσουμε επισήμως από τους εταίρους μας στην Ευρωπαϊκή Ένωση την ενεργοποίηση του μηχανισμού στήριξης, που από κοινού δημιουργήσαμε».*¹ Με το διάγγελμά του από το Καστελόριζο στις 23 Απριλίου 2010, ο Γεώργιος Παπανδρέου ανακοίνωσε επίσημα τη διαδικασία αναπροσαρμογής της εθνικής οικονομίας, η οποία είχε ξεκινήσει μερικούς μήνες νωρίτερα με την εφαρμογή σειράς ειδικών μέτρων και περικοπών. Η προσφυγή στον μηχανισμό στήριξης κρίθηκε αναγκαία για να αποκατασταθεί η διεθνής αξιοπιστία της χώρας και επικυρώθηκε με σχετικές συμφωνίες και μνημόνια μεταξύ των ελληνικών κυβερνήσεων και των πιστωτών (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, Διεθνές Νομισματικό Ταμείο). Οι συμφωνίες αυτές προέβλεπαν την υιοθέτηση αυστηρών μέτρων και την υλοποίηση σημαντικών δημοσιονομικών παρεμβάσεων που επηρέασαν καθοριστικά τους τομείς της πρόνοιας και της κοινωνικής πολιτικής, ενώ η γενική οικονομική ύφεση είχε πολλαπλές αρνητικές συνέπειες στην καθημερινότητα των πολιτών, έπληξε την κοινωνική συνοχή και επέφερε ανακατατάξεις στο πολιτικό σύστημα.

Οκτώ χρόνια μετά το διάγγελμα του Καστελόριζου, στις 21 Αυγούστου 2018, ο Αλέξης Τσίπρας ανακοίνωνε από την Ιθάκη το τέλος της περιόδου λιτότητας και των μνημονίων, τονίζοντας χαρακτηριστικά: *«[η] χώρα μας ανακτά το δικαίωμά της να ορίζει αυτή τις τύχες και το μέλλον της [...] Σήμερα είναι μια μέρα λύτρωσης. Είναι όμως και η αφετηρία μιας νέας εποχής. [...] Από σήμερα, ξεκινάμε με όραμα και αποφασιστικότητα, για τη νέα εποχή της πατρίδας μας. Με σύνεση και ευθύνη να μην ξαναγυρίσουμε ποτέ πίσω στην Ελλάδα των ελλειμμάτων και της χρεοκοπίας».*²

Τα διαγγέλματα του 2010 και 2018 αποτελούν ορόσημα που οριοθετούν, τουλάχιστον στον επίσημο πολιτικό λόγο, την αφετηρία και τη λήξη της περιόδου λιτότητας, η οποία αποδίδεται κατά κανόνα με τον όρο *ελληνική κρίση*.³ Στη διάρκεια

¹ Πηγή: Δελτίο ειδήσεων Νέας Ελληνικής Τηλεόρασης, 23 Απριλίου 2010. [https://archive.ert.gr/74630/\(04:16\)](https://archive.ert.gr/74630/(04:16))

² Πηγή: Αθηναϊκό-Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων <https://www.amna.gr/home/article/285605/Al-TsiprasI-Ithaki-einai-mono-i-archi-binteo>

³ Το διάγγελμα Τσίπρα δέχθηκε δριμεία κριτική από το σύνολο των πολιτικών κομμάτων (Αθήνα 9.84, 2018). Κριτική ωστόσο ασκήθηκε και από μέλη του Σύριζα, με την Πρωτοβουλία Μελών 53+ να αναφέρεται σε «τυπική» έξοδο από τα μνημόνια, καθώς και στο γεγονός ότι «η επόμενη μέρα έχει ήδη αρχίσει με ελπίδες και προσδοκίες, αλλά και με απόλυτη γνώση των δυσκολιών, των συνεχιζόμενων εκβιασμών, της ενισχυμένης εποπτείας» (Commonality, 2018). Στελέχη όπως ο Χρ. Σιμορέλης, μίλησαν για περισσότερους «βαθμούς ελευθερίας», αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι «δεν πάει να πει ότι τελείωσε η λιτότητα με το τέλος των Μνημονίων» (Liberal, 2018). Η αμφισβήτηση του τέλους της

των ετών αυτών –αλλά ακόμα και σήμερα– η ελληνική κρίση αποτέλεσε μια από τις πλέον προβεβλημένες μελέτες περίπτωσης στις έρευνες σχετικά με τις συνέπειες της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης του 2009 στις εθνικές οικονομίες. Η σχετική βιβλιογραφία είναι ιδιαίτερα εκτενής, υποδεικνύοντας τους τρόπους με τους οποίους η ερευνητική κοινότητα στοιχειοθετεί την «κρίση» ως αντικείμενο μελέτης και, επιπρόσθετα, αντιλαμβάνεται και καταγράφει τα χαρακτηριστικά της ελληνικής κρίσης. Ενδεικτικά, η συνδυαστική αναζήτηση των όρων «κρίση» και «Ελλάδα» στη βιβλιογραφική βάση Scopus παραπέμπει σε περισσότερες από 1.400 δημοσιεύσεις,⁴ στοιχείο που υπογραμμίζει τον αντίκτυπο αλλά και τις πολλαπλές εκφάνσεις του φαινομένου. Αν και στην πλειονότητά τους οι δημοσιεύσεις εξετάζουν το δημοσιονομικό πλαίσιο της κρίσης, η έρευνα στον χώρο των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών εστιάζει στις επιπτώσεις της επιβεβλημένης λιτότητας στην κοινωνική πολιτική, την εργασία, την υγεία και την καθημερινότητα, καθώς και στις πρακτικές προσαρμογής και συλλογικής αντίδρασης στις καθολικές ανατροπές της τελευταίας δεκαετίας. Σημαντικός επίσης είναι ο αριθμός δημοσιεύσεων για τις συμβολικές προσλαμβάνουσες της κρίσης, την ένταξή της στον δημόσιο διάλογο και την πρόσληψή της με όρους κοινωνικούς και πολιτικούς.

Ο σύνθετος χαρακτήρας της κρίσης αποτέλεσε επίσης έναυσμα για την υλοποίηση διεπιστημονικών ερευνών με στόχο την ανάδειξη και την ερμηνεία των ευρύτερων ανακατατάξεων κατά την περίοδο 2010-2018.⁵ Παράλληλα, ο συνεχής εμπλουτισμός της επιστημονικής παραγωγής και η διαχρονικότητα της κρίσης ως θεματικής στην έρευνα καταγράφεται από ερευνητικές πρωτοβουλίες όπως η βάση δεδομένων «Greek Crisis Literature» του προγράμματος «το αρχείο/ the archive»,⁶ η οποία τεκμηριώνει δημοσιεύσεις από τον χώρο των κοινωνικών επιστημών, αποσκοπώντας στη δημιουργία ενός ολοκληρωμένου αρχείου της συναφούς επιστημονικής παραγωγής. Υπό την ίδια οπτική και αξιοποιώντας τη δυναμική της

λιτότητας διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της μνήμης της κρίσης, καθώς η τελευταία εξακολουθεί να είναι παρούσα για ορισμένες κοινωνικές ομάδες.

⁴ Στοιχεία Οκτωβρίου 2019. Αναζητήθηκαν άρθρα των οποίων τουλάχιστον η περίληψη (abstract), ο τίτλος και οι λέξεις κλειδιά ήταν στην αγγλική γλώσσα και τα οποία περιείχαν τους όρους «crisis» και «Greece» τουλάχιστον σε ένα από τα παραπάνω πεδία.

⁵ Ενδεικτικά αναφέρονται το «Παρατηρητήριο για την Κρίση» του Ελληνικού Ιδρύματος Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής (<http://crisisobs.gr>), η σειρά ομιλιών και συζητήσεων που διοργανώθηκε από το Hellenic Observatory του London School of Economics και το ειδικό αφιέρωμα «Beyond the Greek crisis: Histories, Rhetorics, Politics» της Society of Cultural Anthropology (<https://culanth.org/fieldsights/series/beyond-the-greek-crisis-histories-rhetorics-politics>).

⁶ Περισσότερα για «το αρχείο/ the archive project» και τη βάση στο <https://toarcheio.org/database/greek-crisis-literature/>

Ιστορίας που πηγάζει από την καθημερινότητα και «από τα κάτω», συγκροτήθηκε το δίκτυο των Ομάδων Προφορικής Ιστορίας (ΟΠΙ),⁷ με κίνητρο την καταγραφή του κοινωνικού τοπίου και της βιωματικής διάστασης της κρίσης μέσα από μαρτυρίες και αφηγήσεις ζωής. Το υλικό που έχουν συγκεντρώσει οι Ομάδες έχει ιδιαίτερη ερευνητική αξία, όχι μόνο ως βιωματική καταγραφή των επιπτώσεων των πολιτικών λιτότητας και της γενικότερης οικονομικής δυσπραγίας, αλλά ακριβώς γιατί επιτρέπει τη μελέτη των αφηγήσεων υπό τη μορφή σώματος Λόγου και την ανάλυση των δημόσιων τοποθετήσεων των αφηγητών/αφηγητριών ως ενεργών κοινωνικών υποκειμένων.

Συνδυάζοντας τους προσανατολισμούς –και τους προβληματισμούς– των εν λόγω πρωτοβουλιών, το παρόν άρθρο βασίζεται σε μια διευρυμένη αντίληψη που διακρίνει ανάμεσα στην «κρίση» ως εννοιολογική κατηγορία και τις «κρίσεις» ως κοινωνικά φαινόμενα. Σε αυτό το πλαίσιο, εστιάζει στη λογοθετική δυναμική της ελληνικής κρίσης, προτείνοντας μια μεθοδολογική προσέγγιση που αποσκοπεί στη συγκριτική ερμηνεία των αφηγημάτων που αρθρώνονται από την επιστημονική κοινότητα και την κοινωνία. Προσεγγίζοντας την ελληνική κρίση σημειολογικά, ως πεδίο διαμόρφωσης Λόγων, ανατρέχουμε σε δημοσιεύσεις που υποδεικνύουν την πολυπλοκότητα των επιπτώσεών της στην καθημερινότητα, επιχειρώντας να αναδείξουμε τους τρόπους με τους οποίους το κοινωνικό της στίγμα καταγράφεται στην έρευνα. Παράλληλα, αξιοποιώντας το πρωτογενές υλικό που έχει συγκεντρωθεί από τις Ομάδες Προφορικής Ιστορίας, αναζητούμε τους όρους διαμόρφωσης των συλλογικών αντιλήψεων για την κρίση και το αποτύπωμά τους στις μαρτυρίες των αφηγητών/αφηγητριών. Στο επίκεντρο των μαρτυριών αυτών αναδύεται, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η αλληλέγγυα κοινωνικότητα τόσο ως συνειδησιακή συνθήκη όσο και ως σύνολο κοινωνικών πρακτικών. Εκφράζοντας την αναπροσαρμογή της δημόσιας ταυτότητας των πολιτών σε συνθήκες κρίσης, το ενισχυμένο αίσθημα αλληλεγγύης συντελεί παράλληλα στην υπέρβαση των αισθημάτων αδικίας και ματαιότητας, αλλά και του φόβου που προκαλούν οι βίαιες κοινωνικές ανακατατάξεις.

⁷ Οι περισσότερες Ομάδες Προφορικής Ιστορίας δημιουργήθηκαν κατά την περίοδο της κρίσης, ως μια «από τα κάτω» προσπάθεια προσαρμογής στο μεταβαλλόμενο κοινωνικό τοπίο. Από τις Ομάδες των οποίων το υλικό αξιοποιείται στο παρόν άρθρο, αυτή της Κυψέλης ιδρύθηκε το 2011 παράλληλα με το κίνημα των «πλατειών», ενώ η Ομάδα του Κολωνακίου συστάθηκε το 2014, χρονιά που η κρίση κορυφώθηκε, πλήττοντας και τις πιο εύπορες κοινωνικές ομάδες (Βερβενιώτη, 2016). Πληροφορίες για τις Ομάδες Προφορικής Ιστορίας και τις δραστηριότητές τους υπάρχουν στον ιστότοπο <http://oralhistorygroups.gr/>

Στο διάστημα των τελευταίων δέκα ετών, η ελληνική κρίση έχει επενδυθεί με πολλαπλά νοήματα και αναφορές. Συνιστά, συνεπώς, έναν αφηγηματικό *τόπο* με ισχυρό σημειολογικό φορτίο που βρέθηκε στο επίκεντρο του επιστημονικού και του κοινωνικού διαλόγου –χωρίς, ωστόσο, να έχουν ακόμη διερευνηθεί οι μεταξύ τους αναλογίες ή αποκλίσεις. Προτείνοντας τη «μνήμη της κρίσης» ως ερμηνευτικό σχήμα, αποδίδουμε έμφαση στις παράλληλες διαδικασίες διαλεκτικής σύνθεσης και αφηγηματοποίησης της ελληνικής κρίσης, αλλά και στην ιδιαιτερότητα της κάθε κρίσης ως προς τους όρους εκδήλωσης, πρόσληψης και υπέρβασής της. Η χρονική, δε, αλληλουχία με την πανδημία (η οποία, επίσης, προσλαμβάνει διαστάσεις κρίσης) δημιουργεί ένα κοινωνικό (και ερευνητικό) συνεχές, που επιτρέπει τη συγκριτική ανάλυση και τη συνδυαστική αξιολόγηση των επιπτώσεών τους, οι οποίες διαμορφώθηκαν εν πολλοίς από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας και της εθνικής οικονομίας.

2. Η ΚΡΙΣΗ ΩΣ ΜΝΗΜΗ

Η ανάγκη περαιτέρω μελέτης της ελληνικής κρίσης υπαγορεύεται τόσο από το εύρος των κοινωνικών της επιπτώσεων, όσο και από την έως τώρα περιορισμένη -σε σχέση με τον αριθμό των σχετικών δημοσιεύσεων- αξιοποίηση πηγών και μαρτυριών που καταγράφουν τον αντίκτυπο της στην καθημερινότητα. Καθώς στις αρχές του 2019 τα μηνύματα περί επιστροφής στην «κανονικότητα» εμφανίζονταν με αυξανόμενη συχνότητα –για να εκλείψουν, στη συνέχεια, λόγω της εκδήλωσης της πανδημίας– οι κοινωνικές και συμβολικές συνιστώσες της κρίσης στον δημόσιο λόγο αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα και μπορούν να αξιοποιηθούν ως πλαίσιο αναφοράς που υπερβαίνει την επαγωγική, αποκλειστική ταύτισή της με οικονομικά φαινόμενα: το στοιχείο αυτό συνηγορεί προς την υιοθέτηση μιας μεθοδολογικής προσέγγισης που αποσκοπεί στην ανάδειξη (και) των βιωματικών αναφορών ως αξιοποιήσιμων πηγών μελέτης.

Η *κρίση ως μνήμη* συνιστά ένα θεματικό πλαίσιο που αποτυπώνει τη σχέση μεταξύ, αφενός, της «κρίσης» ως υπερκείμενης συνθήκης που χαρακτηρίζεται από τη ραγδαία υποβάθμιση των βασικών οικονομικών μεγεθών και, αφετέρου, των επιμέρους «κρίσεων» –υπό τη μορφή της υποβάθμισης των όρων διαβίωσης, της αναπροσαρμογής των κοινωνικών σχέσεων και δομών, της αποδόμησης των κυρίαρχων αφηγημάτων– που επέφεραν, συνδυαστικά και αθροιστικά, οι ανατροπές στην καθημερινότητα. Παράλληλα, η *κρίση ως μνήμη* αποδίδει έμφαση στις

διαδικασίες αφηγηματοποίησης της συγκυρίας από τους πολίτες και την ερευνητική κοινότητα, εστιάζοντας στη μεταξύ τους διαλεκτική σχέση αλλά και στην εννοιολογική υποστασιοποίηση των επιμέρους «κρίσεων».

Καθώς η ίδια η έννοια της μνήμης βρίσκεται στο θεωρητικό επίκεντρο πολλών επιμέρους πεδίων των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών (Roediger and Wertsch, 2008), ο συσχετισμός της με την κρίση σε αυτήν ακριβώς τη μεταβατική φάση επαναπροσανατολισμού της έρευνας προς τις επιπτώσεις της πανδημίας αποτελεί μια γόνιμη αφετηρία προς μια δυναμική ερμηνεία των σχημάτων που κατά συνθήκη οι ερευνητές αντιλαμβάνονται σαν στατικές έννοιες (π.χ. «οικονομία», «υγεία») ως διαδικασιών με ισχυρό κοινωνικό έρεισμα. Το σχήμα κρίση/μνήμη συμβαδίζει με μια μακρά θεωρητική παράδοση που προσεγγίζει τις διαδικασίες παραγωγής Λόγου στο κοινωνικό τους πλαίσιο (πρβλ. Fairclough, 1992· Van Dijk, 1997· Benwell and Stokoe, 2006), υποδεικνύοντας την ελληνική κρίση ως (και) μια τέτοια διαδικασία, που δεν έχει μελετηθεί επαρκώς σε αυτή της την προοπτική. Προς την κατεύθυνση αυτή χρησιμοποιείται στο παρόν άρθρο το υλικό από τις συνεντεύξεις που πραγματοποίησαν οι Ομάδες Προφορικής Ιστορίας, το οποίο εμπλουτίζει την τρέχουσα έρευνα με στοιχεία και συγκείμενα που διαμορφώνουν την κοινωνική *μνήμη της κρίσης*, στην οποία εγγράφονται τα γεγονότα, οι συλλογικές αντιλήψεις και οι ατομικές εμπειρίες της περιόδου αυτής.⁸ Παράλληλα, η διαλεκτική αντιπαραβολή των αφηγήσεων με ένα (κατ' ανάγκη ενδεικτικό) σώμα δημοσιεύσεων συνιστά μια πρώτη απόπειρα σημειολογικής συγκρότησης της *μνήμης περί την κρίση* στην έρευνα – των κοινών ερωτημάτων, μεθόδων και συμπερασμάτων, που χαρακτηρίζουν διαχρονικά την επιστημονική παραγωγή για την ελληνική κρίση.

Η «Ελλάδα της κρίσης» πλέον συνιστά έναν «τόπο της μνήμης» (Nora, 1989), μια σφαίρα γεγονότων, πρακτικών και νοημάτων που στην πορεία του χρόνου αποκτούν εγγενές σημειολογικό πρόσημο. Υπό αυτήν την έννοια, οι αφηγητές και τα μέλη της ερευνητικής κοινότητας λειτουργούν ως παραγωγοί μνήμης, οι οποίοι ακολουθούν –και διαμορφώνουν, με τη σειρά τους– γενεαλογίες ερμηνειών που βασίζονται σε (και παράγουν νέα) νοηματικά σχήματα, μέσα από τη διάδραση του

⁸ Κατά την περίοδο 2011-2015, συγκεντρώθηκαν 24 μαρτυρίες από κατοίκους της Κυψέλης και του Κολωνακίου, στο πλαίσιο της δραστηριότητας των Ομάδων που είχαν συσταθεί στις περιοχές αυτές. Τα μέλη των ομάδων είχαν παρακολουθήσει επιμορφωτικά σεμινάρια Προφορικής Ιστορίας και χρησιμοποιούσαν (μη δεσμευτικά) ερωτηματολόγια. Οι αφηγητές/αφηγήτριες ανήκαν στον κοινωνικό κύκλο των συνεντευκτών. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν κυρίως στις οικίες των αφηγητών/αφηγητριών και καταγράφηκαν με τη χρήση μαγνητοφώνου ή/και κάμερας.

ατομικού/βιωματικού και του συλλογικού/κανονιστικού. Στο τρέχον χρονικό σημείο, συνεπώς, μας δίνεται η ευκαιρία να προσεγγίσουμε την κρίση (και), υπό το πρίσμα των πολλαπλών συσχετισμών που προκύπτουν καθώς εντάσσεται στη σφαίρα του ιστορικού χρόνου.

Θέτοντας υπό αμφισβήτηση την αντίληψη ότι η μνήμη συνιστά, τρόπο τινά, ένα συμπαγές, εσωτερικά συνεκτικό και αναλλοίωτο στον χρόνο σώμα (πρβλ. Terdiman, 1993· Hodgkin and Radstone, 2003· Delich, 2004), η «μνημογραφία» (Feindt et al., 2014) της κρίσης αποτελεί απότοκο των τρόπων που οι κοινωνικές ομάδες αλληλεπιδρούν και αντιλαμβάνονται τη συλλογική τους υπόσταση σε δεδομένα χωροχρονικά πλαίσια. Η προσέγγιση, συνεπώς, της ελληνικής κρίσης υπό το πρίσμα της μνήμης συνεισφέρει στην τρέχουσα έρευνα εστιάζοντας εξίσου στα γεγονότα/φαινόμενα και στα συγκλίνοντα ή αποκλίνοντα νοήματα που αναπτύσσονται γύρω από αυτά· μπορεί δε να ακολουθήσει τις κατευθύνσεις της έρευνας σχετικά με την παραγωγή της μνήμης, καθώς και τα πολλαπλά νοήματα ή/και συμφραζόμενα με τα οποία αυτή επενδύεται.

Σε μια σειρά εργασιών, ο J. Wertsch διερευνά τον ρόλο των κειμενικών πηγών ως «φορέων» μνήμης, που διαμορφώνουν το διαχρονικό αποτύπωμα ιστορικών γεγονότων και συγκυριών, τονίζοντας τη λειτουργία των πηγών αυτών ως αφηγηματικών προτύπων (Wertsch, 2002, 2008, 2009). Σύμφωνα με τον Wertsch, η δομή και το περιεχόμενο των προτύπων αυτών προσδιορίζονται από συγκεκριμένα κοινωνικά και πολιτισμικά πλαίσια και συναφείς αφηγηματικές «παραδόσεις» (Wertsch, 2009, σελ. 129). Προσεγγίζουμε τις επιστημονικές δημοσιεύσεις ως παράγωγα μιας τέτοιας παράδοσης και τονίζουμε την ανάγκη αξιολόγησης και ανάδειξης στην έρευνα των άρρητων συνδηλώσεων της κρίσης, όπως οι αντιλήψεις, τα συναισθήματα, οι σκέψεις και εμπειρίες των κοινωνικών ομάδων που τη βιώνουν. Δεδομένου, επίσης, ότι η συγκυρία της συνέντευξης δίνει στον/στην εκάστοτε αφηγητή/αφηγήτρια την ευκαιρία να διαμορφώσει επιτελεστικά τη δημόσια εικόνα του/της ως δρώντος υποκειμένου, αντιλαμβανόμαστε τις καταγεγραμμένες μαρτυρίες –μέσα πάντα από τη μοναδικότητά τους– ως τμήμα του δημόσιου λόγου που αρθρώνεται σε συνάρτηση με τις κοινωνικές και ιδεολογικές παραμέτρους που διαμορφώνουν το σημειολογικό εντύπωμα της κρίσης.

Το υλικό από τις συνεντεύξεις των Ομάδων Προφορικής Ιστορίας αποτελεί μια πολύτιμη πηγή προς την κατεύθυνση αυτή, καθώς αποτελεί μια καταγραφή, σε «πραγματικό χρόνο» (οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν κατά το διάστημα 2013-

2015) των τρόπων που επιτελείται η αυτενέργεια των αφηγητών/αφηγητριών στο πλαίσιο περιστάσεων που δεν ελέγχουν απόλυτα (πρβλ. Jackson, 2002) και προκαλούν, όπως θα δούμε, αισθήματα τραύματος, απώλειας, θλίψης. Οι συνεντεύξεις αποτελούν τεκμήρια που μας επιτρέπουν να αξιολογήσουμε όχι μόνο τον ρόλο της μνήμης σε περιόδους κρίσεων, αλλά και αν/πώς η ίδια η ελληνική κρίση (θα) είναι μελλοντικά παρούσα σαν αφηγηματική ενότητα στην έρευνα και την κοινωνία. Οι αφηγητές/αφηγήτριες τοποθετούν τις εμπειρίες τους κατά την κρίση σε ένα ιστορικό και νοηματικό πλαίσιο που οριοθετείται από αναφορές στην ιστορία, τις συλλογικές αντιλήψεις, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας -αλλά και από τις προσδοκίες τους για το μέλλον: «συντάσσουν» δηλαδή την κρίση ως ένα σύνολο γεγονότων και ερμηνειών, το οποίο αποκαθιστά εν μέρει τις ρήξεις στην κοινωνική τους ζωή και επαναφέρει ένα στοιχείο συνεκτικότητας στην καθημερινότητά τους (Ochs and Capps, 2001).

Καθώς οι Λόγοι για την κρίση υπόκεινται σταδιακά σε διαδικασίες αντικειμενικοποίησης, η μεθοδολογική προσέγγιση που υιοθετείται βασίζεται στη θεώρηση της κρίσης –κατ’ αναλογία με τη μνήμη- ως πεδίο μιας διαδικασίας διαπραγμάτευσης του πρόσφατου παρελθόντος (Neiger et al., 2011) αλλά και της πολιτισμικής/κοινωνικής μας ταυτότητας (Hoelscher and Alderman, 2004· Wang 2008). Θα μπορούσε συνεπώς να αξιοποιηθεί στο πλαίσιο των Σπουδών Μνήμης⁹ ως απάντηση στην κριτική που ασκείται για την έλλειψη μεθοδολογικών προβληματισμών (Kansteiner, 2002· Keightley, 2010) και προς τη συστηματοποίηση στην οποία καλούν ερευνητές του κλάδου (Roediger and Wertsch, 2008) αντλώντας στοιχεία από τα γεγονότα και τις ερμηνείες τους πριν αποδεσμευθούν από το κοινωνικό πλαίσιο εμφάνισής τους και ενταχθούν στη σφαίρα της συλλογικής μνήμης.

Οι δύο επόμενες ενότητες εστιάζουν στη διττή φύση της κρίσης ως αφηγηματικό τόπο και κοινωνική συνθήκη, αναζητώντας τις συνάψεις και τις αποκλίσεις μέσα από τις οποίες συντίθεται η πολυφωνική της πραγματικότητα, καθώς και τις πολιτισμικές και κοινωνικές προσλαμβάνουσες που αλληλεπιδρούν στο χρονικό μεταίχμιο ένταξής της στη συλλογική μνήμη.

⁹ Ήδη από τη δεκαετία του 1990 η έννοια της μνήμης κατέχει κεντρική θέση στον χώρο των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών (Carter and Hirschkop, 1997, σελ. ν), θεμελιώνοντας τις σπουδές μνήμης ως μια νέα, διεπιστημονική προσέγγιση/κλάδο που εστιάζει όχι μόνο στο περιεχόμενο της μνήμης, αλλά και στις διαδικασίες σύνθεσής της μέσα από τη διαπλοκή λόγων, ταυτοτήτων και κοινωνικών συσχετισμών (Young, 2008).

3. ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΥΝΙΣΤΩΣΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Στη διεθνή έρευνα, η έννοια της «κρίσης» φέρει συγκεκριμένα οντολογικά χαρακτηριστικά και μελετάται κυρίως σε σχέση με οικονομικά φαινόμενα. Η τάση αυτή είναι ιδιαίτερα εμφανής στην επιστημονική παραγωγή για την ελληνική κρίση, η οποία κατά κανόνα θεωρείται ως αυτονόητο επακόλουθο και *par excellence* μελέτη περίπτωσης της αδυναμίας προσαρμογής μιας εθνικής οικονομίας στο διεθνές χρηματοοικονομικό περιβάλλον (Pagoulatos and Triantopoulos, 2009· Ozturk and Sozdemir, 2015). Έμφαση αποδίδεται κυρίως στα επιμέρους χαρακτηριστικά της οικονομικής ύφεσης, τα οποία τεκμηριώνονται με δείκτες και στατιστικά στοιχεία που ποσοτικοποιούν τις επιπτώσεις της κρίσης και συνήθως χρησιμοποιούνται στη συγκριτική αντιπαραβολή με άλλες πληγείσες χώρες του ευρωπαϊκού Νότου (πρβλ. Di Mascio and Natalini, 2015· Halvorsen, 2016).

Ωστόσο, όπως διαφαίνεται από την ένταση και τη διάρκειά της, η ελληνική κρίση συνιστά μια σύνθετη συγκυρία με σαφείς κοινωνικές διαστάσεις που είναι αδύνατο να τεκμηριωθούν επαρκώς στο πλαίσιο μακρο-οικονομικών προσεγγίσεων. Όπως καταδεικνύουν μελέτες που εστιάζουν στις μη δημοσιονομικές της πτυχές, η κρίση έχει επιφέρει διαφοροποιήσεις στο περιεχόμενο του δημόσιου λόγου (Tsatsani et al., 2018) και ανακατατάξεις στην πολιτική ζωή (Pappas, 2014), επέδρασε αρνητικά στην ποιότητα της δημόσιας υγείας (Simou and Koutsogeorgou, 2014· Karanikolos and Kentikelenis, 2016· Kokaliari, 2018) και υποβάθμισε τις κοινωνικές πολιτικές (Matsaganis, 2011). Παράλληλα, επέτεινε φαινόμενα όπως η ανάστροφη εσωτερική μετανάστευση (Gkartzios, 2013) και ο εκπατρισμός (Theodoropoulos et al., 2014· Christopoulos et al., 2014), επηρέασε τις καταναλωτικές συμπεριφορές και τον προγραμματισμό των νοικοκυριών (Petrova 2018· Kyriopoulos et al., 2019). Τέλος, ο καθολικά αρνητικός αντίκτυπος της κρίσης τροφοδότησε εκδηλώσεις αντίδρασης στις πολιτικές λιτότητας (Vradis and Dalakoglou, 2011· Roussos, 2019) και ενίσχυσε τις κινήσεις αλληλεγγύης και τις πρωτοβουλίες «από τα κάτω» (Sotiropoulos and Bourikos, 2014· Arampatzi, 2018), γεγονός που υποδεικνύει την επαυξημένη κοινωνική συνειδητότητα ως μια από τις πλέον καθοριστικές –αλλά και «αφανείς»– πτυχές της (πρβλ. Daskalaki et al., 2019).

Στις σελίδες που ακολουθούν επιχειρείται μια μετα-ανάλυση των μαρτυριών σχετικά με τις προσδιοριστικές συνιστώσες της κρίσης (αίτια, διάρκεια, επιπτώσεις),

τις οποίες εξετάζουμε στη διαλεκτική τους προοπτική ως πεδία σύνθεσης εμπειριών και αντιλήψεων. Ο όρος «συνιστώσες» αποδίδει αυτήν ακριβώς την αφηγηματική/βιωματική υφή που προσλαμβάνουν τα χαρακτηριστικά της κρίσης κατά την ενσωμάτωσή τους σε δομές λόγου που αναπαράγουν την κοινωνική πραγματικότητα και προσδιορίζουν τη θέση των αφηγητών/αφηγητριών σε (και σχετικά με) αυτή (πρβλ. Chalari, 2014a· Chalari, 2014b).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η χρονική αφετηρία της κρίσης, που προσδιορίζεται με σημαντικές αποκλίσεις και σε ένα σαφώς μεγαλύτερο εύρος σε σχέση με την περίοδο 2008-2010 που έγιναν εμφανή τα πρώτα σημάδια υποβάθμισης της οικονομίας. Οι αποκλίσεις παραπέμπουν σε μια σαφώς διαφορετική εικόνα σε σχέση με τη βιβλιογραφία, καθώς συναρτώνται με σαφώς υποκειμενικά κριτήρια και κυρίως με σημαντικές μεταβολές στην καθημερινότητα, την εργασιακή ή/και την οικονομική κατάσταση των αφηγητών/αφηγητριών, όπως χαρακτηριστικά διαφαίνεται στα ακόλουθα αποσπάσματα:

Το 2008. Είχα δικό μου γραφείο [ταξιδίων]. Το οποίο το 2008 φαλίρισε, γιατί δεν μπορούσαμε να ανταπεξέλθουμε στις υποχρεώσεις. (Αλέξης Κ.)¹⁰

[Μ]πορώ να πω ότι το ταρακούνημα, στα τέλη του '10, το '11. (Νέλλη Σ.)

[Τ]ον Ιούνιο του '13 [...] άλλαξε τελείως και η ζωή μου, η καθημερινότητά μου, αλλά και η οικονομική διαχείριση. (Γιώτα Χ.)

[Γ]ια να είμαι ειλικρινής άμεσα δεν με έχει επηρεάσει ακόμα η κρίση σε βαθμό ιδιαίτερα έντονο. Αλλά είναι θέμα χρόνου όμως. (Γιάννης Τ.)

Οι όροι που χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν τις επιπτώσεις της κρίσης («φαλίρισε», «ταρακούνημα», «ανατροπή») εκφράζουν μετωνυμικά την ένταση, το απρόσμενο και την αίσθηση της απώλειας ελέγχου που σηματοδοτεί η/την έλευση της κρίσης στη ζωή των αφηγητών/αφηγητριών –ακόμη και στην τελευταία περίπτωση, όπου ο αφηγητής «αναμένει» στωικά το αναπόφευκτο. Αντίστοιχες αλληλεπιδράσεις μεταξύ του βιωματικού εντυπώματος και της αφηγηματικής απόδοσης της κρίσης είναι εμφανείς και στις τοποθετήσεις σχετικά με τα αίτια της: στην περίπτωση αυτή διαμορφώνεται ένα κοινό αφηγηματικό σχήμα, το οποίο μέσα από τις επαναλαμβανόμενες αναφορές προσδίδει «αντικειμενικές» διαστάσεις στην άποψη

¹⁰ Πρόσθετα στοιχεία των αφηγητών και λεπτομέρειες των συνεντεύξεων παρατίθενται στο τέλος του κειμένου.

ότι η κρίση αποτελεί αυτονόητο επακόλουθο της στρεβλής σχέσης της κοινωνίας με το πολιτικό σύστημα, αλλά και της συλλογικής παθητικότητας που επέτεινε τις συνέπειές της:

[Ο]ι πολιτικές επιλογές από το '50, οι οποίες διαμόρφωσαν τη διαπαιδαγώγησή μας σαν λαός, σε ένα πρότυπο καταναλωτικό, σε ένα πρότυπο όχι ποιότητας αλλά ποσότητας... (Νέλλη Σ.)

[Τ]ο πελατειακό σύστημα, η κομματοκρατία, οι πολιτικές ελίτ, οι οποίες αποδείχθηκαν κατώτερες από ό,τι θα περίμενε κάποιος. Δεν μπόρεσαν να συμβάλουν στην δημιουργία ενός κράτους που να προωθεί το κοινό συμφέρον και να μην χαρακτηρίζεται από κακοδιαχείριση και διαφθορά. (Ιωάννα Μ.)

[Π]ιστεύω φταίει η λογική που υπήρχε στον κόσμο [...] σε σχέση με το κράτος που είχε αποκτήσει πελατειακές σχέσεις. (Νίκος Σ.)

Κοινό σημείο των διατυπώσεων για τα αίτια της κρίσης είναι η υπέρβαση του αμιγώς οικονομικού παράγοντα, στο πλαίσιο ενός σύνθετου πλέγματος ερμηνειών που περιλαμβάνει τις ευθύνες του πολιτικού συστήματος, τις κακές πρακτικές και τα εγγενή χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας, καθώς και τη «λογική»/«αντίληψη» συλλογικής ανοχής των κοινωνικών στρεβλώσεων. Το ζήτημα των αιτίων (και της υπαιτιότητας) αποτελεί κόμβο κατά τη διαλεκτική συγκρότηση της κρίσης στο πλαίσιο του δημόσιου διαλόγου και έχει διερευνηθεί σε σχέση με τις εκφορές του λαϊκισμού (Pappas, 2014· Vasilopoulou, Halikiopoulou and Exadaktylos, 2014), τη σύσταση αφηγηματικών τόπων υπό το πρίσμα της ενοχής ή/και της θυματοποίησης (Lialiouiti and Bithymitris, 2017) και την πολιτική ρητορική μετάθεσης των ευθυνών σε τρίτους παράγοντες (Ladi and Tsagkroni, 2019). Ως προς το τελευταίο ζήτημα και ιδιαίτερα τον ρόλο των διεθνών φορέων που ενεπλάκησαν στον σχεδιασμό των πολιτικών λιτότητας, προτείνουμε ένα ακόμη πεδίο μελέτης που αφορά στις μη «θεσμικές» οπτικές και εμπλουτίζεται από τις εμπειρίες, τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς και το αξιακό σύστημα των αφηγητών/αφηγητριών.

Στη δημόσια σφαίρα οι τοποθετήσεις σχετικά με τη μεσολάβηση των ξένων θεσμών χαρακτηρίζονται από επιχειρηματολογική ομοιογένεια και στερεοτυπικό χαρακτήρα (Capelos and Exadaktylos, 2015· Tzogopoulos, 2013), ενσωματώνοντας παράλληλα στοιχεία του συλλογικού φαντασιακού (Kalantzis 2015· Glynos and Voutyrgas, 2016· Green, 2019) που τις καθιστούν μέσα συμβολικής αντίδρασης

απέναντι στις διεθνείς παρεμβάσεις. Προς την κατεύθυνση αυτή συνηγορούν και τα σχόλια των αφηγητών/αφηγητριών, τα οποία έχουν σαφώς αξιακό πρόσημο και αποδίδουν εμφατικά την ηθική και πολιτική χρεωκοπία του μοντέλου που ακολουθήθηκε κατά τις τελευταίες δεκαετίες, και κυρίως τον «ύποπτο» ρόλο των ξένων παραγόντων: όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει μια αφηγήτρια «επειδή ακριβώς είμαστε ο αδύναμος κρίκος μας χρησιμοποίησαν σαν πειραματόζωα και μας έριξαν στα αυτιά» (Λίνα Χ.). Οι απόψεις αυτές αντανακλούν τη γενικότερη μείωση της εμπιστοσύνης απέναντι στους θεσμούς (Ervasti et al. 2019· Capelos and Exadaktylos, 2017), καθώς τονίζεται η ανεπάρκεια του πολιτικού συστήματος να υποστηρίξει την κοινωνία «γιατί [...] είχε πάρα πολλά ελλείμματα και σε θεσμούς και σε νοοτροπία και σε πολιτικούς» (Λίνα Χ.), ή ακόμη και η μεθοδευμένη ενορχήστρωση της κρίσης: «ήτανε ένα πράγμα μεθοδευμένο. Την κρίση να την πληρώσουν οι εργαζόμενοι. Την κρίση των τραπεζών» (Γιάννης Τ.).

Μέσα από τις αναφορές στις επιπτώσεις της «προσαρμογής» στις διεθνείς απαιτήσεις και τα σχόλια για τον ρόλο του πολιτικού συστήματος διαμορφώνεται φαντασιακά το κοινωνικό πεδίο της κρίσης και οι πολιτικοί αποσπώνται από το κοινωνικό σώμα που βιώνει τις οδυνηρές της συνέπειες:

Και την πληρώνουν και άνθρωποι οι οποίοι δεν φταίνε σε τίποτα. Που δε συμμετείχαν στα πάρτι αυτά τα διάφορα. Την πληρώνουν άνθρωποι μετρημένοι από φύση τους. (Αλέξης Κ.)
[Ε]γώ πιστεύω ότι αυτά τα τραβάμε εμείς και όλοι, από άκρα άκρα δεξιά μέχρι άκρα άκρα αριστερά τρώνε και πίνουνε, χωρίς να σκέφτονται το αύριο, παρά μόνο αν θα εκλεγούν ή όχι. (Ελένη Θ.)

Ωστόσο, το αρνητικό αξιακό πρόσημο δεν αποδίδεται αποκλειστικά στον ρόλο του πολιτικού συστήματος, αλλά επενδύει συνολικά το συλλογικό σχήμα πρόσληψης της κρίσης. Οι ίδιες δε οι ανατροπές που περιγράφονται στις αφηγήσεις λειτουργούν ως αφετηρία αναστοχασμού σχετικά με τις κοινωνικές πρακτικές και τον χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας εν γένει (πρβλ. Knight, 2012), καθώς και ως αφορμή για έναν γενικό αναπροσδιορισμό των προτεραιοτήτων κατά την παρέλευση της κρίσης:

[Ε]ίναι και κρίση αξιών. Δεν είναι τυχαίο...αυτά τα δύο συνδέονται. (Γιώτα Χ.)

[Υ]πήρξε, από τη δεκαετία του '80, στην Ελλάδα μία κρίση ηθικής. Που επίσης είναι πάρα πολύ σημαντική. (Γιάννης Π.)

[Δ]εν υπάρχει παρά μόνο μια φυγή προς τα μπρος, ε, με μια αλλαγή αξιών κυρίως. (Γιάννης Π.)

Ο συσχετισμός των ηθικών και των κοινωνικών διαστάσεων της κρίσης αποτελεί μια καθοριστική παράμετρο εννοιολογικής της συγκρότησης, που δεν έχει μελετηθεί παρά μόνο αποσπασματικά. Συνιστά επίσης τον κατεξοχήν δείκτη ατομικής αυτενέργειας, καθώς δίνει τη δυνατότητα στους/στις αφηγητές/αφηγήτριες να «τοποθετηθούν» απέναντι στην κρίση, να της αποδώσουν νοήματα και, ταυτόχρονα, να προβάλουν την ταυτότητα και τις απόψεις τους. Μέσα από συγκεκριμένες διατυπώσεις και αναστοχαστικά σχήματα, συντίθεται ένα πορτρέτο συνειδητοποιημένου πολίτη και συγκροτημένου κοινωνικού υποκειμένου που αντεπεξέρχεται στη δεινή οικονομική συγκυρία και –με κριτική πάντα στάση– αναθεωρεί τις προτεραιότητές του/της:

[Α]υτός ο γελοίος υλικός και υλιστικός κόσμος που έχουμε δημιουργήσει. Και που τον χρωστάμε και τον πληρώνουμε και δεν ξέρουμε γιατί. (Χρήστος Χ.)

Σε προσωπικό επίπεδο δηλαδή, εγώ έμαθα να διαχειρίζομαι καλύτερα από ό,τι νόμιζα τα οικονομικά μου ή τις ανάγκες που δημιουργούσα στον εαυτό μου ή τον καταναλωτισμό μου. Να περιορίζομαι σε αυτά που ήθελα εκείνη την στιγμή και να τα απολαμβάνω κιόλας. Να προλάβω να τα απολαύσω (Χρήστος Χ.)

Η επαυξημένη συνειδητότητα που καταδεικνύουν τα αποσπάσματα που προηγήθηκαν αποτελεί βασικό διακριτικό χαρακτηριστικό της διαλεκτικής συγκρότησης της κρίσης «από τα κάτω» και απορρέει από την προσπάθεια κατανόησης, τοποθέτησης και έκφρασης στο πλαίσιο μιας επιβεβλημένης οικονομικής/κοινωνικής συνθήκης. Οι αφηγητές/αφηγήτριες αναζητούν τα περιθώρια αντίδρασης και προσαρμογής τους στις επιπτώσεις της κρίσης, στοιχείο που αντανακλάται στις κοινές δομές λόγου που διατρέχουν τις συνεντεύξεις. Συμπληρωματικά προς τις «οριζόντιες» προσεγγίσεις που ομογενοποιούν τα χαρακτηριστικά της κρίσης στη βιβλιογραφία, οι συνεντεύξεις παρουσιάζουν μια πιο εστιασμένη (και αξιοποιήσιμη για ποιοτικές αναλύσεις) εικόνα της κρίσης, που φέρνει στην επιφάνεια σημαντικές διαφοροποιήσεις, σύμφωνα με το κοινωνικό προφίλ, την ηλικία, το φύλο και άλλα συνθετικά στοιχεία της ταυτότητας των

αφηγητών/αφηγητριών. Δεν απουσιάζουν, ωστόσο, και οι συγκλίσεις που μπορούν να εμπλουτίσουν αμφίδρομα τα δύο σώματα Λόγου, οδηγώντας σε μια πιο εμπειριστατωμένη προσέγγιση της κρίσης. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε κάποιες από τις συγκλίσεις αυτές, όπως παρουσιάζονται στο υλικό σχετικά με την καθημερινότητα της κρίσης.

4. ΑΦΗΓΗΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Ο αριθμός των δημοσιεύσεων που αξιοποιούν πρωτογενές υλικό για να διερευνήσουν ποιοτικά τις μεταβολές που επέφερε η κρίση στην καθημερινότητα είναι αναλογικά μικρός. Οι σχετικές μελέτες αφορούν πρωτίστως τον περιορισμό της κατανάλωσης ενέργειας (πρβλ. Santamouris et al., 2013· Dagoumas and Kitsios, 2014· Petrova, 2018) σε συνάρτηση με τη σημαντική μείωση εισοδημάτων και επιβεβαιώνουν τις αρνητικές επιπτώσεις της «ενεργειακής φτώχειας» στην ποιότητα ζωής των νοικοκυριών. Ειδικότερα, η μελέτη της Petrova (2018) τοποθετεί τη συνθήκη της ενεργειακής φτώχειας σε ένα ερμηνευτικό πλαίσιο ευθείας αναγωγής των δυσχερών συνθηκών της καθημερινότητας σε συνέπειες των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, υποστηρίζοντας δε ότι ο ίδιος ο φόβος απώλειας της ηλεκτροδότησης αποτέλεσε μέσο επιβολής συγκεκριμένων μέτρων και πίεσης των ευπαθών ομάδων για εξόφληση των σχετικών οικονομικών υποχρεώσεων. Το υλικό των συνεντεύξεων δε συνηγορεί απαραίτητα προς την κατεύθυνση αυτή, καθώς ο περιορισμός της κατανάλωσης ενέργειας αποτελεί άμεσο επακόλουθο της κατακόρυφης μείωσης του εισοδήματος των οικογενειών. Έμφαση αποδίδεται στις μεταβολές κατανάλωσης ρεύματος, την αδυναμία έγκαιρης εξόφλησης των λογαριασμών, αλλά κυρίως στις συνθήκες έλλειψης θέρμανσης και τις λύσεις προσαρμογής σε αυτές:

Τέσσερα χρόνια δεν είχε βάλει η πολυκατοικία [πετρέλαιο]! (Νέλλη Σ.)

Πέρσι είχαμε θέρμανση μέχρι το Γενάρη. Μετά δεν είχαμε πλέον θέρμανση, οπότε έβαλα όλα μου τα ορειβατικά ρούχα και κυκλοφορούσα. (Γιάννης Τ.)

Χρησιμοποιούμε εναλλακτικούς τρόπους θέρμανσης, air-condition, αερόθερμα. (Νίνα Φ.)

Πρόδηλη σε όλες τις αναφορές για την έλλειψη θέρμανσης είναι η αίσθηση της καθημερινότητας στην/σε κρίση, καθώς η αίσθηση του κρύου στο σώμα χρησιμοποιείται ως μετωνυμία για να εκφράσουν οι αφηγητές/αφηγήτριες τις σκέψεις

και, κυρίως, τα συναισθήματα από την αδυναμία κάλυψης μιας τόσο ζωτικής ανάγκης:

Εγώ όμως φέτος... φέτος έκλαιγα από το κρύο. (Νέλλη Σ.)

Πολλές φορές το χειμώνα νομίζω ότι έξω κάνει πιο ζέστη από ό,τι στο σπίτι. (Νίνα Φ.)

Ευτυχώς το πήρα σαν παιχνίδι. Έβαλα όλα μου τα ρούχα, όπως στο βουνό και άρχισα να σφυράω... [Ε]βγαλα το εύθυμο παιδί από μέσα μου, να αντιμετωπίσω το πρόβλημα αυτό.

Αποφάσισα να μη θυμώσω, να μην τσαντιστώ, να μη βρίσω. (Γιάννης Τ.)

Οι μεταβολές στις καταναλωτικές πρακτικές και την καθημερινότητα των νοικοκυριών έχουν ευρύτερες προεκτάσεις στις κοινωνικές σχέσεις (Petrova, 2018· Spyridakis and Feronas, 2014). Ειδικότερα, η μελέτη της Petrova (2018) αξιοποιεί υλικό από συνεντεύξεις για να αναδείξει τους τρόπους με τους οποίους η (αν)επάρκεια της ηλεκτροδότησης επηρεάζει τους όρους και τις πρακτικές κοινωνικοποίησης των νοικοκυριών, υποστηρίζοντας ότι η αναγκαστική εξοικονόμηση ενέργειας δεν αφήνει ανεπηρέαστες τις κοινωνικές σχέσεις, τις συνθήκες παροχής φιλοξενίας προς τρίτους και, εντέλει, την ικανότητα συμμετοχής στην κοινότητα. Αν και το συμπέρασμα αυτό είναι αμφισβητήσιμο, καθώς –όπως θα δούμε στη συνέχεια– στο σπίτι αναπτύσσονται εναλλακτικά πρότυπα κοινωνικότητας, οι περιορισμοί στην οικιακή κατανάλωση ενέργειας γίνονται αντιληπτοί ως «έκπτωση» στην κάλυψη θεμελιωδών αναγκών και –κατ' επέκταση– ως δείκτης κοινωνικής υποβάθμισης, όπως παρατηρεί χαρακτηριστικά μια αφηγήτρια: «[μ]ε τη θέρμανση με πείραζε. Ξέρετε, είναι πολιτισμός να ζεσταίνεσαι. Η θέρμανση είναι βασικό. Δείχνει το επίπεδό μας, πόσο χαμηλά έχει πέσει» (Σοφία Κ.).

Η αναγκαστική εξοικονόμηση πόρων στο πλαίσιο του νοικοκυριού προσλαμβάνει ευρύτερες συμβολικές προεκτάσεις, καθώς οι στρατηγικές/πρακτικές προσαρμογής που υποδεικνύονται στις συνεντεύξεις συναρτώνται ευθέως με τη λειτουργία της ελληνικής οικογένειας και, ειδικότερα, της θέσης των γονέων στο πλαίσιο αυτό: καθώς οι περισσότεροι εκ των αφηγητών/αφηγητριών έχουν παιδιά, οι συνεντεύξεις περιέχουν εκτεταμένα αποσπάσματα σχετικά με τις λύσεις που υιοθετούνται για την κάλυψη των αναγκών των παιδιών –ακόμη και όταν βρίσκονται σε παραγωγική ηλικία και/ή δεν ζουν κάτω από την ίδια στέγη. Αν και εξαρτώνται πρακτικά από την οικονομική κατάσταση του νοικοκυριού, σε κάθε περίπτωση οι προσαρμογές αυτές ενισχύουν (ή επαναφέρουν) τον παραδοσιακό ρόλο του γονέα ως

προστάτη, αρωγού και συμβούλου: πιο συγκεκριμένα, οι αφηγητές/αφηγήτριες των οποίων τα παιδιά είναι μαθητές ή σπουδάζουν προχωρούν σε «οριζόντιες» μειώσεις στην κατανάλωση βασικών αγαθών, ώστε να μην λείπει εντέλει κανένα από αυτά στα παιδιά τους και, συμπληρωματικά, περιορίζουν την αγορά ατομικών αγαθών (π.χ. ρουχισμός), προκειμένου να εξασφαλίσουν την απρόσκοπτη συνέχεια της εκπαίδευσης των παιδιών (που αντιστοιχεί σε δαπάνες για φροντιστήρια, έξοδα μετακίνησης και διαμονής όταν τα παιδιά σπουδάζουν σε άλλη πόλη, κ.λπ.). Κατ' αναλογία, οι αφηγητές/αφηγήτριες δηλώνουν πως ενισχύουν άμεσα (με χρήματα) ή έμμεσα (με είδη) το νοικοκυριό των παιδιών τους, παρέχοντάς τους ταυτόχρονα συμβουλές για πιο αποτελεσματική οικονομική διαχείριση ή ακόμη και τη δυνατότητα να επιστρέψουν στο οικογενειακό σπίτι όταν δεν μπορούν να αντεπεξέλθουν στις υποχρεώσεις τους.

Σε αντίθεση με τις καταλυτικές αλλαγές στο πλαίσιο του νοικοκυριού, οι μεταβολές στον τρόπο καθημερινής μετακίνησης αποτελούν ίσως μια από τις λιγότερο επώδυνες πτυχές της προσαρμογής στις συνθήκες της κρίσης. Όπως διαπιστώνουν οι Paragiannakis et al. (2018) για τα πρότυπα μετακίνησης των κατοίκων του ευρύτερου κέντρου της Θεσσαλονίκης, η κρίση οδήγησε σε μείωση της χρήσης του αυτοκινήτου με στόχο τον περιορισμό των σχετικών δαπανών, ιδιαίτερα για διασκέδαση ή αγορές. Σε ανάλογα συμπεράσματα καταλήγουν οι Efthimiou και Antoniou (2017) διαπιστώνοντας αύξηση της χρήσης των μέσων μαζικής μεταφοράς στην Αθήνα, παρά τη συνολική μείωση των μετακινήσεων. Όπως και στο ζήτημα της ενεργειακής κατανάλωσης, οι συνεντεύξεις μπορούν να εμπλουτίσουν περαιτέρω τα συμπεράσματα της έρευνας, καθώς αποδίδουν μια μεγαλύτερη ποικιλία ως προς τις πρακτικές που υιοθετούνται και, κυρίως, φωτίζουν άλλες, συμπληρωματικές και όχι πάντα «ανιχνεύσιμες» πρακτικές μετακίνησης:

[Μ]ε βόλεψε ένας συνάδελφος που έρχεται και με παίρνει με βάση το ωράριο και των δυο μας, [...] Του δίνω 70 ευρώ το μήνα. (Νέλλη Σ.)

Είχαμε ένα αυτοκίνητο και έχουμε παραδώσει τις πινακίδες. [...] κυκλοφορούμε με το επαγγελματικό. (Σοφία Κ.)

Χρησιμοποιώ ταξί, όχι όπως παλιά. Σήμερα περπατώ πολύ και χρησιμοποιώ και τα μέσα μαζικής μεταφοράς. (Ιωάννα Μ.)

Οι αναγκαστικές περικοπές στην ψυχαγωγία έχουν ένα πολύ ισχυρότερο στίγμα στις περιγραφές της καθημερινότητας. Όπως συμβαίνει και με τη θέρμανση, δραστηριότητες όπως οι εκδρομές/διακοπές, το θέατρο, η έξοδος για φαγητό θεωρούνται βασικά κριτήρια ποιότητας ζωής και ο περιορισμός τους αποδίδεται ως καίριο πλήγμα στους όρους διαβίωσης των αφηγητών/αφηγητριών:

Εμένα μου άρεσαν τα ταξίδια. Δεν πάω ταξίδια! Δηλαδή και νά 'χω πέντε δεκάρες και να μπορώ τώρα να τις δώσω να πάω ένα ταξίδι, δεν τις δίνω (Ελένη Θ.)

Με τον άντρα μου δεν βγαίνουμε πια να φάμε έξω. Και όταν πηγαίνουμε θέατρο ή μουσική ή σε άλλες εκδηλώσεις ψάχνουμε τις πιο φθηνές θέσεις. (Νίνα Φ.)

Οι τρόποι διασκέδασης είναι κυρίως το διάβασμα, διαλέξεις (δωρεάν), άλλες δωρεάν εκδηλώσεις. (Νίνα Φ.)

Η ανέξοδη ψυχαγωγία/διασκέδαση που περιγράφεται στο τελευταίο απόσπασμα εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο επιτελεστικής υποκατάστασης της κοινωνικής ζωής των αφηγητών/αφηγητριών πριν από την κρίση. Αντίστοιχη πρακτική αποτελεί και η «συμβολική» κατανάλωση προϊόντων με μικρό κόστος, που ενόησε την επιχειρηματική δραστηριότητα σε συγκεκριμένους τομείς εστίασης και πώλησης τροφίμων (πρβλ. Chatzidakis, 2014). Ο συγκεκριμένος κλάδος αποτελεί μάλλον εξαίρεση στη γενικότερη τάση περιορισμού των καταναλωτικών δαπανών. Οι μεταβολές στην καταναλωτική συμπεριφορά αφορούν κυρίως στον οριζόντιο περιορισμό των μη αναγκαίων αγαθών –όπως σημειώνει χαρακτηριστικά μια αφηγήτρια σχετικά με την απόφασή της να μην αγοράζει δώρα «...γιατί εάν έχεις τόσους ανθρώπους και δύο ευρώ να είναι το καθένα, βγαίνει ένα ποσόν» (Ελένη Θ.)– και επηρέασαν σημαντικά τη βιωσιμότητα των συννοικιακών καταστημάτων, εξαναγκάζοντας τους ιδιοκτήτες να περιορίσουν όχι μόνο τα έμμεσα κόστη, αλλά και τις προσδοκίες τους: «στενοχωριέμαι μετά από τόσα χρόνια δουλειάς, σκληρής δουλειάς και τώρα, για να μπορέσουμε να κρατηθούμε όρθιοι εδώ [στο κατάστημα], να μην έχω θέρμανση και να κρύνω» (Σοφία Κ., ιδιοκτήτρια καταστήματος με είδη δώρων).

Οι περικοπές στην κατανάλωση έχουν σύνθετα συμφραζόμενα, που δεν αφορούν μόνο τις μεταβαλλόμενες συνθήκες διαβίωσης των νοικοκυριών, αλλά επίσης τη διάδραση των ατόμων με το άμεσο περιβάλλον τους και τα συναισθήματα που βιώνουν μέσω αυτής. Οι πολυεπίπεδες σχέσεις μεταξύ

κατανάλωσης, δημόσιας ταυτότητας και αυτοαντίληψης διαμορφώνουν παράλληλα ένα δυναμικό πλαίσιο κοινωνικής δραστηριοποίησης, που εκδηλώνεται με την ανάπτυξη εναλλακτικών τρόπων (και τόπων) ενισχυμένης κοινωνικότητας: όπως περιγράφονται από τους/τις αφηγητές/αφηγήτριες, οι κοινωνικές δραστηριότητες την περίοδο της κρίσης βασίζονται στη συμμετοχική συνεισφορά και την ενισχυμένη συντροφικότητα, που διαχέονται σε όλο το εύρος των κοινωνικών δικτύων τους και αμβλύνουν τα όρια μεταξύ του ιδιωτικού και του δημόσιου χώρου:

Γιατί, ξαφνικά, αναβιώνει, σε κάποιο βαθμό, και ένα θέμα γειτονιάς [...] Και ξαφνικά αρχίζουν πάλι οι κουβέντες. Και μπορείς να τους πεις και δυό πράγματα περισσότερα. Όχι πολιτικά. Όχι πολιτικά. Δύο γενικές κουβέντες. Δύο. Να ξαναγίνουμε λίγο περισσότερο φίλοι. Όπως ήμασταν όταν ήμασταν παιδιά, ήμασταν μια παρέα (Γιάννης Π.)

Η «αλληλέγγυα κοινωνικότητα» είναι μια ιδιαίτερη έκφραση επαναπροσδιορισμού των κοινωνικών σχέσεων· αποτελεί συνειδητή επιλογή και εκφράζεται στον λόγο ως γενικότερη αίσθηση ότι η κρίση «επιτείνει» και κάνει πιο ουσιαστικές τις ανθρώπινες σχέσεις. Το νέο αυτό πρότυπο ενισχύει, παράλληλα, τη λειτουργία του δημόσιου χώρου ως πεδίο διαλόγου, επαναφέρει την κοινωνική υπόσταση του σπιτιού, καθώς και κοινωνικές πρακτικές που είχαν περιοριστεί σημαντικά κατά την περίοδο της οικονομικής ευημερίας:

Όταν μαζευόμαστε στα σπίτια, πάει ο καθένας μας και κάτι φαγώσιμο. (Νίνα Φ.)

[Σ]τους ανθρώπους που ήταν ήδη φίλοι και γνωστοί, νομίζω ότι έχει αρχίσει να υπάρχει ένα μεγαλύτερο δέσιμο. Καταρχάς επειδή δεν υπάρχουν λεφτά, μαζεύονται στα σπίτια οι άνθρωποι. Οπότε έχει ξαναγίνει αυτό, ότι ελάτε να φάτε ένα φαγητό [...] ελάτε να κάτσουμε όλοι μαζί, να φάμε, να πούμε 5 πράγματα, να ανταλλάζουμε εμπειρίες κ.λπ. (Λίνα Χ.)

Το ενισχυμένο αίσθημα αλληλεγγύης αποκτά ευρύτερο κοινωνικό έρεισμα, καθώς εκδηλώνεται και μέσα από την πρόθεση των αφηγητών/αφηγητριών να ανακαλύψουν εκ νέου το μη άμεσο κοινωνικό περιβάλλον και να συμμετάσχουν σε συλλογικές πρωτοβουλίες. Τα αποσπάσματα που ακολουθούν παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον σαν δηλώσεις προσωπικής «ενεργοποίησης» που καλύπτουν σύνθετες ανάγκες κοινωνικότητας και συνεισφοράς, στο πλαίσιο μιας

καθημερινότητας που έχει αμβλύνει την αίσθηση της ατομικότητας, λόγω του καθολικού αντίκτυπου της κρίσης

[H]θελα να βγω έξω από το καβούκι μου [...] ήθελα να δω πως είναι αυτές οι κινήσεις αλληλεγγύης [...] άνθρωποι που προβληματίζονται με αυτό που συμβαίνει, συμμετέχουν από εδώ και από εκεί σε διάφορες κινήσεις και συλλογικότητες. (Γιάννης Τ.)

Όταν έγινε η αγορά της Κυψέλης για μένα ήταν ένα φάρμακο μεγάλο...Ξανασυνδέθηκα με τη γειτονιά, με πολλούς ανθρώπους.... έμαθα και για άλλες δραστηριότητες, ενδιαφέρθηκα να μάθω τι είναι ο συμμετοχικός προϋπολογισμός, τι είναι οι καινούριες μορφές οικονομίας, δηλαδή μου άνοιξε πολλούς ορίζοντες. (Λίνα Χ.)

[M]ε το που περισσεύει μια μερίδα φαγητό, σε ταπεράκι όπως είναι, πηγαίνω, το αφήνω στο φούρνο [...] αυτό το ελάχιστο, αυτό μπορώ να κάνω σήμερα (Γιώτα Χ.)

Η αλληλέγγυα κοινωνικότητα επενδύει ένα φάσμα πρακτικών ενσυναίσθησης που εκτείνονται πέρα από το –προφανές– πλαίσιο της οικογένειας. Οι πρακτικές αυτές έχουν σαφή συμβολική διάσταση (Daskalaki et al., 2019· Drakaki and Tzionas, 2017), η οποία δε διαφαίνεται απαραίτητα στις μελέτες για τη δράση οργανωμένων πρωτοβουλιών αλληλεγγύης (πρβλ. Chatzidakis, 2014· Papadaki and Kalogeraki, 2018· Vaiou and Kalandides, 2018). Στον λόγο των αφηγητών/αφηγητριών η αλληλεγγύη φέρει ένα σαφές συμβολικό νόημα ως συλλογική «στρατηγική» προσαρμογής στη δυσμενή καθημερινότητα της κρίσης και εντάσσεται σε ένα πλαίσιο ευρύτερου αναστοχασμού σε σχέση με τις ανθρώπινες σχέσεις και τις προτεραιότητες στη ζωή. Όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα, στο πλαίσιο της αξιακής αποτίμησης της κρίσης η μαλθακότητα και η ανοχή της κοινωνίας αποκτά αρνητικές ηθικές προσλαμβάνουσες, οι οποίες αναστρέφονται αφηγηματικά στις περιγραφές καθημερινών πράξεων «συνειδητοποίησης».

Μ' έχει κάνει λίγο πιο άνθρωπο όλο αυτό. Μ' έχει κάνει να ανακαλύπτω τον αυτοσεβασμό, τον σεβασμό, την αποδοχή, την κατανόηση, την ενσυναίσθηση. Μ' έχει κάνει να αφουγκράζομαι καλύτερα, εμένα και τους άλλους. Και πιο επιλεκτικό φυσικά. (Χρήστος Χ.)
Τώρα είμαι ευτυχισμένη με τα απλά πράγματα. Βεβαίως. Τώρα το όνειρό μου δεν είναι ένα σπίτι, το όνειρό μου είναι να κάνω μια βόλτα στη θάλασσα. Και αισθάνομαι ευτυχής με αυτό. (Σοφία Κ.)

Ο επαναπροσδιορισμός των προτεραιοτήτων αποτελεί τη βασική συνειδησιακή άμυνα απέναντι στην κρίση, που θεωρείται ότι θίγει επαγωγικά και τη βασική κοινωνική υπόσταση των αφηγητών/αφηγητριών. Ανεξάρτητα από τις διαβαθμίσεις ως προς τις επιπτώσεις της κρίσης στην καθημερινότητα, διάχυτη είναι η αντίληψη ότι έχει πληγεί η ατομική και συλλογική αυτονομία. Ως υπερκείμενη συνθήκη στη ζωή των αφηγητών/αφηγητριών, η κρίση ενισχύει την αίσθηση αδικίας και ματαιότητας, και προκαλεί φόβους και αβεβαιότητες για το μέλλον.

Θεωρώ ότι είναι πολύ κρίμα να φτάνεις σε μια ηλικία, να έχεις δουλέψει, πραγματικά να έχεις προσφέρει και να μην μπορείς να εξασφαλίσεις τα ουσιώδη. (Γιώτα Χ.)
Μετά από τόσα χρόνια σπουδών, μετά από τόσα χρόνια εργασίας [...] Θα τη βγάλω ή δεν θα τη βγάλω; Θα μπορέσω να ζήσω; Και αυτό συνεχίζεται. (Ελένη Θ.)

Το αφηγηματικό στίγμα της κρίσης συνίσταται στη γενικευμένη αίσθηση απώλειας της αξιοπρέπειας, η οποία αποδίδεται είτε με αναφορές στην προσωπική κατάσταση των αφηγητών/αφηγητριών, είτε με επαγωγικές προβολές από την καθημερινή τους εμπειρία.

[Ε]ξω ουρά τους ανθρώπους να περιμένουν να πάρουν το συσσίτιο. [Κ]αι δεν ήταν κακομοίρηδες. Ήταν αξιοπρεπείς άνθρωποι με το χαμόγελο της πείνας στο στόμα. Γιατί... πόσο να αντέξεις την αξιοπρέπεια και να το κρύβεις; (Ελένη Θ.)

Όπως είδαμε στις σελίδες που προηγήθηκαν, τα πλήγματα που η κρίση επιφέρει στην κοινωνική ταυτότητα και στη συλλογική ψυχολογία αντισταθμίζονται με την ανάπτυξη στρατηγικών προσαρμογής αλλά κυρίως με νέες (ή επανεμφανιζόμενες) μορφές κοινωνικότητας και αλληλεγγύης. Αποδίδοντας στον λόγο τη βιωματική πραγματικότητα της καθημερινότητας σε/στην κρίση, η αφηγηματοποίηση της κρίσης συνιστά μια δυναμική διεργασία επένδυσης της «μνήμης της κρίσης» με συναισθήματα, αντιλήψεις και προσδοκίες που γεννώνται μέσα από την επίπονη εμπειρία και συνοψίζονται στη φράση μιας ηλικιωμένης αφηγήτριας: «[τ]ώρα τα βλέπω μαύρα και τα ροδίζω εγώ» (Νίνα Φ.).

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η κρίση ενεργοποίησε τη συλλογική μνήμη της ελληνικής κοινωνίας (Βερβενιώτη, 2016) διαμορφώνοντας σε μεγάλο βαθμό τον δημόσιο (διά)λογο μέσα από επαναλαμβανόμενες –και ενίοτε αντικρουόμενες– αναφορές στην ιστορία (Tziouvas, 2017) και το κοινωνικό παρελθόν (Knight, 2012· Knight, 2015· Zestanakis, 2018). Παρουσιάζοντας συγκριτικά τους βασικούς άξονες του βιωματικού και του επιστημονικού λόγου για την κρίση, το παρόν άρθρο διευρύνει και προβάλλει στο μέλλον τους συσχετισμούς μεταξύ μνήμης και κρίσης· εισάγει, κατ’ αυτή την έννοια, μια μεθοδολογική οπτική για την κατανόηση της «κρίσης» ως εννοιολογικό εργαλείο, και προσδιορίζει τη διττή της φύση ως πλέγμα νοημάτων και συλλογική εμπειρία που, υπό τη μορφή αφηγηματικού *τόπου*, (θα) είναι παρούσα στην κοινωνική μνήμη αλλά και την έρευνα.

Η ελληνική κρίση αποτελεί μία από τις πλέον προβεβλημένες μελέτες περίπτωσης στη διεθνή βιβλιογραφία που μπορεί να αξιοποιηθεί και στην τρέχουσα συγκυρία, καθώς υπάρχει προφανής συνάφεια ως προς την ένταση των επιπτώσεων της πανδημίας. Σημαντική παράμετρος για τη μελέτη των επιπτώσεων αυτών σε όλο τους το εύρος είναι η διάκριση που επιχειρείται ανάμεσα, αφενός, στην «κρίση» ως υπερκείμενη συνθήκη και εννοιολογικό εργαλείο και, αφετέρου, στις «κρίσεις» ως όρου που περιγράφει τις επιμέρους συνέπειες της ύφεσης, καθώς και τα ατομικά/βιωματικά αφηγήματα που διαμορφώνονται σχετικά με αυτές. Η προσέγγιση του άρθρου βασίζεται σε αυτήν ακριβώς την «ερευνητική εγγύτητα» και σε δύο παράλληλα (και συμπληρωματικά) πεδία μελέτης της κρίσης/των κρίσεων στην ολότητά της/τους ως κοινωνικά και όχι, για παράδειγμα, ως αποκλειστικά «οικονομικά» ή «υγειονομικά» φαινόμενα, ώστε να αποδοθεί η αρμόζουσα έμφαση στις σημειολογικές της/τους διαστάσεις, ιδιαίτερα όπως αυτές θα διαμορφώνονται κατά την ενσωμάτωσή της/τους στη συλλογική μνήμη και την επιστημονική παραγωγή. Το διαλεκτικό αυτό σχήμα μπορεί να αξιοποιηθεί για τη διερεύνηση της ελληνικής κρίσης ως συλλογικής αναπαράστασης του πρόσφατου κοινωνικού παρελθόντος, αλλά και των πολιτισμικών στοιχείων, των κοινωνικών αντιλήψεων και των ατομικών ταυτοτήτων που αλληλεπιδρούν κατά τη μετεξέλιξή της από φαινόμενο σε αφήγημα.

Καθώς η συμβολικά φορτισμένη πορεία «επιστροφής στην κανονικότητα» διεκόπη βίαια και η χώρα βρίσκεται ήδη αντιμέτωπη με τις συνέπειες της πανδημίας, η συνθετική προσέγγιση της κρίσης μέσα από βιωματικές μαρτυρίες και

επιστημονικές εργασίες υπογραμμίζει τις πολλαπλές εκφορές του φαινομένου, που αποτελεί μια πολυσύνθετη συγκυρία με επιπτώσεις σε όλο το φάσμα της καθημερινότητας. Η *μνήμη της κρίσης* αποτελεί ένα σχήμα μετα-ανάλυσης που προσεγγίζει τη μνήμη και την κρίση ως διαδικασίες (ανα)δόμησης νοημάτων, προκειμένου να αναδειχθούν στο σύνολό τους οι φωνές που διαμορφώνουν τα νοήματα αυτά, αλλά και η πολυεπίπεδη μεταξύ τους σχέση. Ως νοηματικό παράγωγο, συνεπώς, η «μνήμη της κρίσης» δεν είναι ουδέτερη, καθώς συγκροτείται ταυτόχρονα «από τα πάνω» –από τις μεθοδολογικές επιλογές και τους θεωρητικούς προσανατολισμούς των ερευνητών– και «από τα κάτω» –από την αυτενέργεια των αφηγητών/αφηγητριών στο πλαίσιο μιας συνέντευξης–, επηρεάζεται από την άνιση εκπροσώπηση των διαφορετικών φωνών στη δημόσια σφαίρα, μεταλλάσσεται από την ώσμωση των αφηγημάτων σχετικά με την πρόσφατη κοινωνική και πολιτική ιστορία και διαθλάται στις συλλογικές πρακτικές και τις αντιλήψεις της ελληνικής κοινωνίας.

Εκ των πραγμάτων, το εγχείρημα καταγραφής της «μνήμης της κρίσης» είναι αδύνατο να ολοκληρωθεί στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου, όπου παρουσιάζονται αποσπασματικά μόνο κάποιες από τις πτυχές της. Ζητήματα όπως οι επιπτώσεις στην υγεία και την κοινωνική συνοχή, η θέση της κρίσης στον πολιτικό λόγο και ο λαϊκισμός, οι μορφές αλληλέγγυας οικονομίας, η συλλογική αντίδραση στην κρίση αναπτύσσονται εκτενώς στη βιβλιογραφία αλλά και στις μαρτυρίες που έχουν συγκεντρώσει οι Ομάδες Προφορικής Ιστορίας.

Ωστόσο, ήδη από μια πρώτη ανάγνωση των μαρτυριών προκύπτουν πολλά και ενδιαφέροντα στοιχεία που μπορούν να χρησιμεύσουν ως αφετηρία για περαιτέρω μελέτη της ελληνικής κρίσης. Οι συνεντεύξεις καταδεικνύουν, καταρχάς, τον «οριζόντιο» χαρακτήρα των συνεπειών της ύφεσης, οι οποίες υπήρξαν εξίσου εμφανείς σε δύο συνοικίες της πρωτεύουσας με διαφορετικό κοινωνικό χαρακτήρα (Κυψέλη και Κολωνάκι), εξαναγκάζοντας τους αφηγητές/τις αφηγήτριες –ανεξάρτητα από το οικονομικό τους προφίλ– να υιοθετήσουν κοινές πρακτικές προσαρμογής, όπως ο περιορισμός της κατανάλωσης και η τροποποίηση των καθημερινών τους δραστηριοτήτων. Ένα δεύτερο στοιχείο, το οποίο δεν έχει έως τώρα αναδειχθεί επαρκώς στη βιβλιογραφική τεκμηρίωση της κρίσης, αφορά τη συνειδησιακή προσαρμογή των πολιτών στις νέες συνθήκες, καθώς και την πρόθεσή τους να αναδείξουν μέσα από συγκεκριμένες αφηγηματικές επιλογές και δομές λόγου τα

χαρακτηριστικά επαυξημένης κοινωνικής ενσυναίσθησης που εκδηλώθηκε στο πλαίσιο της κρίσης.

Ως κατακλείδα θα θέλαμε να επισημάνουμε αυτά τα θετικά στοιχεία που αναδεικνύουν οι προφορικές μαρτυρίες, κυρίως ως προς τον καταλυτικό ρόλο της κρίσης στην κοινωνική συνειδητοποίηση, τον αναστοχασμό και την ανάδυση της αλληλέγγυας κοινωνικότητας, που αποκρυσταλλώνονται σε συγκεκριμένες πρακτικές αλληλοϋποστήριξης, οδηγούν σε μια γενικότερη αναθεώρηση αξιών και προτεραιοτήτων και, επακόλουθα, σε πιο ορθολογικές επιλογές στην καθημερινότητα. Υπό αυτή την έννοια, «η μνήμη της κρίσης» αποκτά ένα μελλοντικό προσανατολισμό και μπορεί να συμβάλει στον επαναπροσδιορισμό των προτεραιοτήτων στην κοινωνία αλλά και την έρευνα, καθώς οι αναδύμενες αντιλήψεις και πρακτικές συνιστούν, πλέον ένα σώμα κοινωνικής «γνώσης» με βιωματική αφετηρία.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστούμε την ιστορικό Τασούλα Βερβενιώτη για την ευγενική παραχώρηση προς μελέτη των συνεντεύξεων των Ομάδων Προφορικής Ιστορίας Κυψέλης και Κολωνακίου.

Στοιχεία αφηγητών/αφηγητριών και συνεντεύξεων

Γιώτα Χ. Συνταξιούχος, κάτοικος Κυψέλης. Συνέντευξη στην Ομάδα Προφορικής Ιστορίας Κυψέλης, Οκτώβριος 2014.

Ιωάννα Μ. Συνταξιούχος, κάτοικος Κολωνακίου. Συνέντευξη στην Ομάδα Προφορικής Ιστορίας Κολωνακίου, Ιούνιος 2014.

Ιωάννης Π. Συνταξιούχος, κάτοικος Κυψέλης. Συνέντευξη στην Ομάδα Προφορικής Ιστορίας Κυψέλης, Απρίλιος 2013.

Ιωάννης Τ. Συνταξιούχος, κάτοικος Κυψέλης. Συνέντευξη στην Ομάδα Προφορικής Ιστορίας Κυψέλης, Ιανουάριος 2013.

Ελένη Θ. Συνταξιούχος, κάτοικος Κυψέλης. Συνέντευξη στην Ομάδα Προφορικής Ιστορίας Κυψέλης, Ιανουάριος 2015.

Λίνα Χ. Συνταξιούχος, κάτοικος Κολωνακίου. Συνέντευξη στην Ομάδα Προφορικής Ιστορίας Κυψέλης, Απρίλιος 2013.

Αλέξης Κ. Υπάλληλος σε ταξιδιωτικό πρακτορείο. Συνέντευξη στην Ομάδα Προφορικής Ιστορίας Κυψέλης, Ιανουάριος 2016.

Νέλλη Σ. Εκπαιδευτικός, κάτοικος Κυψέλης. Συνέντευξη στην Ομάδα Προφορικής Ιστορίας Κυψέλης, Απρίλιος 2015.

Νίκος Σ. Μάγειρας, κάτοικος Κυψέλης. Συνέντευξη στην Ομάδα Προφορικής Ιστορίας Κυψέλης, Μάρτιος 2013.

Νίνα Φ. Συνταξιούχος, κάτοικος Κολωνακίου. Συνέντευξη στην Ομάδα Προφορικής Ιστορίας Κολωνακίου, [άγνωστη ημερομηνία]

Σοφία Κ. . Ιδιοκτήτρια καταστήματος στην Κυψέλη. Συνέντευξη στην Ομάδα Προφορικής Ιστορίας Κυψέλης, Μάιος 2014.

Χρήστος Χ. Τραπεζικός υπάλληλος, κάτοικος Κυψέλης. Συνέντευξη στην Ομάδα Προφορικής Ιστορίας Κυψέλης, Απρίλιος 2015.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αθήνα 9.84 (2018, 21 Αυγούστου). *Οι αντιδράσεις των κομμάτων για το διάγγελμα*
Αλ. Τσίπρα. <https://www.athina984.gr/2018/08/21/oi-antidraseis-ton-kommaton-gia-to-diaggelma-al-tsipra/>

Αθηναϊκό – Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων. (2018, 21 Αυγούστου). *Αλ. Τσίπρας: Η Ιθάκη είναι μόνο η αρχή.*
<https://www.amna.gr/home/article/285605/Al-TsiprasI-Ithaki-einai-mono-i-archi-binteo>

Βερβενιώτη, Τ. (2016). Οι ομάδες προφορικής ιστορίας, εν μέσω Κρίσης και Ιστορίας. Στο Ρ. Μπουσχότεν, Τ. Βερβενιώτη, Δ. Λαμπροπούλου, Μ. Μούλιου, Π. Χαντζαρούλα (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, (σελ. 327-345). Αθήνα: Πλέθρον.

Νέα Ελληνική Τηλεόραση (NET). (2010, 23 Απριλίου). Δελτίο Ειδήσεων.
<https://archive.ert.gr/74630/#>

Ομάδες Προφορικής Ιστορίας. Κεντρικός ιστότοπος <http://oralhistorygroups.gr/>
Commonality (2018, 27 Σεπτεμβρίου). *Πανελλαδική Σύσκεψη Μελών Πρωτοβουλίας*
53+- Για ένα νέο αριστερό ριζοσπαστικό κόμμα.
<https://commonality.gr/panelladiki-syskepsi-protovoylias-melon-53-gia-ena-neo-aristero-rizospastiko-kyma/>

Liberal (2018, 31 Οκτωβρίου). Χρ. Σιμορέλης (ΣΥΡΙΖΑ) «Δεν τελείωσε η λιτότητα με την έξοδο από τα Μνημόνια». <https://www.liberal.gr/politics/chr-simorelis-suriza-den-teleiose-i-litotita-me-tin-exodo-apo-ta-mnimonia/226286>

Ξενόγλωσση

Arampatzi, A. (2018). Constructing solidarity as resistive and creative agency in austerity Greece. *Comparative European Politics*, 16 (1), pp. 50-66. doi: [/10.1057/s41295-016-0071-9](https://doi.org/10.1057/s41295-016-0071-9)

Benwell, B. and Stokoe, E. (2006). *Discourse and identity*. Edinburgh University Press.

Capelos, T. and Exadaktylos, T. (2015). The good, the bad, and the ugly: Stereotypical representations of the Greek debt crisis. In G. Karyotis and R. Gerodimos (Eds.), *The politics of extreme austerity: Greece beyond the crisis* (pp. 46-70). Basingstoke: Palgrave Macmillan

Capelos, T., and Exadaktylos, T. (2017). Feeling the pulse of the Greek debt crisis: Affect on the web of blame. *National Identities*, 19 (1), pp. 73-90. doi: [10.1080/14608944.2015.1113241](https://doi.org/10.1080/14608944.2015.1113241)

Carter, E. and Hirschkop, K. (1997). Editorial. *Cultural memory, new formations*. Winter 1996, pp. v-vii.

Chalari, A. (2014a). The subjective experience of three generations during the Greek economic crisis. *World Journal of Social Science Research*, 1 (1), pp. 89-109.

Chalari, A. (2014b). Transformations in modern Greek society: Subjective experiences of the Greek crisis. In *Social issues in focus: New Generation research on a changing Greece* (pp. 99-118). Athens: Economica Publishing.

Chatzidakis, A. (2014). Athens as a failed city of consumption. In J.K. Brekke, D. Dalakoglou, C. Filippidis, and A. Vradis (Eds.) *Crisis-Scapes, Athens and beyond* (pp. 33-41). Athens: Synthesi.

Christopoulos, A. G., Kalantonis, P., Stavroulakis, D., and Katsikides, S. (2014). The migration of Greek scientists abroad and the phenomenon of brain drain in the current crisis. *International Journal of Business, Humanities and Technology*, 4 (2), pp. 106-114.

Dagoumas, A. and Kitsios, F. (2014). Assessing the impact of the economic crisis on energy poverty in Greece. *Sustainable Cities and Society*, 13, pp. 267-278.

- Daskalaki, M., Fotaki, M., and Sotiropoulou, I. (2019). Performing values practices and grassroots organizing: The case of solidarity economy initiatives in Greece. *Organization Studies*, 40 (11), pp. 1741-1765. doi: [/10.1177/0170840618800102](https://doi.org/10.1177/0170840618800102)
- Delich, F. (2004). The social construction of memory and forgetting. *Diogenes*, 51 (1), pp. 65-75.
- Di Mascio, F., and Natalini, A. (2015). Fiscal retrenchment in Southern Europe: Changing patterns of public management in Greece, Italy, Portugal and Spain. *Public Management Review*, 17 (1), pp. 129-148. doi: [10.1080/14719037.2013.790275](https://doi.org/10.1080/14719037.2013.790275)
- Drakaki, M. and Tzionas, P. (2017). Community-based social partnerships in crisis resilience: a case example in Greece. *Disaster Prevention and Management*, 26 (2), pp. 203-216. doi: [/10.1108/DPM-09-2016-0190](https://doi.org/10.1108/DPM-09-2016-0190)
- Efthimiou, D. and Antoniou, C. (2017) Understanding the effects of economic crisis on public transport users' satisfaction and demand, *Transport Policy*, 53, pp. 89-97 <https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2016.09.007>
- Ervasti, H., Kouvo, A. and Venetoklis, T. (2019). Social and institutional trust in times of crisis: Greece, 2002–2011. *Social Indicators Research*, 141 (3), pp. 1207-1231.
- Fairclough, N. (1992). *Discourse and social change* (Vol. 10). Cambridge: Polity press.
- Feindt, G., Krawatzek, F., Mehler, D., Pestel, F. and Trimçev, R. (2014). Entangled memory: Toward a third wave in memory studies. *History and Theory*, 53 (1), pp. 24-44.
- Glynos, J., and Voutyras, S. (2016). Ideology as blocked mourning: Greek national identity in times of economic crisis and austerity. *Journal of Political Ideologies*, 21 (3), pp. 201-224. doi: [/10.1080/13569317.2016.1207300](https://doi.org/10.1080/13569317.2016.1207300).
- Gkartzios, M. (2013). “Leaving Athens’’: Narratives of counterurbanisation in times of crisis. *Journal of Rural Studies*, 32, pp. 158-167. doi: [/10.1016/j.jrurstud.2013.06.003](https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2013.06.003).
- Greek Crisis Literature Database. <https://toarcheio.org/database/greek-crisis-literature/>
- Green, D. M. (2019). Disintegrating the dullest miracle on earth? The Greek crisis, instrumentalism and European identity. *European Review*, 27 (1), pp. 97-114. doi: [/10.1017/S1062798718000637](https://doi.org/10.1017/S1062798718000637).

- Halvorsen, K. (2016). Economic, financial and political crisis and well-being in PIGS-countries. *SAGE Open*, 6 (4), pp. 2-23. doi: /10.1177/2158244016675198 .
- Hoelscher, S. and Alderman, D. (2004) Memory and place: geographies of a critical relationship. *Social & Cultural Geography*, 5 (3), pp. 347-355.
- Hodgkin, K. and Radstone, S. (Eds.). (2003). *Contested pasts: The politics of memory*. London & New York: Routledge.
- Jackson, M. (2002). *The Politics of Storytelling: Violence, Transgression, and Intersubjectivity*. Copenhagen, Denmark: Museum Tusulanum Press.
- Kalantzis, K. (2015). “Fak Germani”: materialities of nationhood and transgression in the Greek crisis. *Comparative Studies in Society and History*, 57 (4), pp.1037-1069. doi:/10.1017/S0010417515000432.
- Kansteiner, W. (2002). Finding meaning in memory: A methodological critique of collective memory studies. *History and theory*, 41 (2), pp. 179-197.
- Karanikolos, M. and Kentikelenis, A. (2016). Health inequalities after austerity in Greece. *International Journal for Equity in Health*, 15 (83). doi: 10.1186/s12939-016-0374-0.
- Keightley, E. (2010). Remembering research: memory and methodology in the social sciences. *International Journal of Social Research Methodology*, 13 (1), pp. 55-70. doi: 10.1080/13645570802605440
- Knight, D. M. (2012). Turn of the screw: narratives of history and economy in the Greek crisis. *Journal of Mediterranean Studies*, 21 (1), pp. 53-76.
- Knight, D. M. (2015). *History, time and economic crisis in central Greece*. New York: Palgrave MacMillan.
- Kokaliari, E. (2018). Quality of life, anxiety, depression, and stress among adults in Greece following the global financial crisis. *International Social Work*, 61 (3), pp. 410-424. doi: /107.171/0770/2002807827821861665511701
- Kyriopoulos, I., Nikoloski, Z. and Mossialos, E. (2019). The impact of the Greek economic adjustment programme on household health expenditure. *Social Science & Medicine*, 222, pp. 274-284. doi: /10.1016/j.socscimed.2019.01.021
- Ladi, S. and Tsagkroni, V. (2019). Analysing crisis parliamentary discourse in Greece: Whom should we blame?. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 57 (4), pp. 729-748. doi: /10.1111/jcms.12873

- Lialiouti, Z. and Bithymitris, G. (2017). A nation under attack: Perceptions of enmity and victimhood in the context of the Greek crisis. *National Identities*, 19 (1), pp. 53-71. doi: /10.1080/14608944.2015.1113240.
- Matsaganis, M. (2011). The welfare state and the crisis: the case of Greece. *Journal of European Social Policy*, 21 (5), pp. 501-512. doi: /10.1177/0958928711418858.
- Neiger, M., Meyers, O. and Zandberg, E. (2011). *On media memory: Collective memory in a new media age*. Palgrave Macmillan.
- Nora, P. (1989). Between memory and history: Les lieux de mémoire. *Representations*, 26 (7), pp. 7-24.
- Ochs, E. and Capps, L. (2001). *Living narrative: Creating lives in everyday storytelling*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Ozturk, S. and Sozdemir, A. (2015). Effects of global financial crisis on Greece economy. *Procedia Economics and Finance*, 23, pp. 568-575.
- Pagoulatos, G. and Triantopoulos, C. (2009). The return of the Greek patient: Greece and the 2008 global financial crisis. *South European Society and Politics*, 14 (1), pp. 35-54, doi: 10.1080/13608740902995844
- Papagiannakis, A., Baraklianos, I. and Spyridonidou, A. (2018). Urban travel behavior and household income in times of economic crisis: Challenges and perspectives for sustainable mobility, *Transport Policy*, 65, pp. 51-60. doi: /10.1016/j.tranpol.2016.12.006
- Papadaki, M. and Kalogeraki, S. (2018). Exploring social and solidarity economy (SSE) during the Greek economic crisis. *Partecipazione e Conflitto*, 11 (1), pp. 38-69.
- Pappas, T. (2014). *Populism and crisis politics in Greece*. London: Palgrave McMillan.
- Petrova, S. (2018). Illuminating austerity: Lighting poverty as an agent and signifier of the Greek crisis. *European Urban and Regional Studies*, 25 (4), pp. 360-372. doi: 10.1177/0969776417720250
- Roediger, H. L. and Wertsch, J. V. (2008). Creating a new discipline of memory studies. *Memory Studies*, 1 (1), pp. 9-22.
- Santamouris, M., Paravantis, J. A., Founda, D., Kolokotsa, D., Michalakakou, P., Papadopoulos, A. M., Kontoulis, N., Tzavali, A., Stigka, E., Ioannidis, Z., Mehili, A. and Matthiessen, A. (2013). Financial crisis and energy

- consumption: A household survey in Greece. *Energy and Buildings*, 65, pp. 477-487.
- Simou, E. and Koutsogeorgou, E. (2014). Effects of the economic crisis on health and healthcare in Greece in the literature from 2009 to 2013: A systematic review. *Health Policy*, 115, pp. 111-119. doi: /10.1016/j.healthpol.2014.02.002
- Society of Cultural Anthropology. Beyond the Greek crisis: Histories, rhetorics, politics. <https://culanth.org/fieldsights/series/beyond-the-greek-crisis-histories-rhetorics-politics>
- Sotiropoulos, D. A. and Bourikos, D. (2014). Economic crisis, social solidarity and the voluntary sector in Greece. *Journal of Power, Politics & Governance*, 2 (2), pp. 33-53.
- Spyridakis, M. and Feronas, A. (2014). The impact of the economic crisis on the quality of life for residents of Attiki area. The experience from the City of Marousi. *Social Cohesion and Development*, 9 (1), pp. 5-28. doi: /10.12681/scad.8881
- Roediger III, H. L. and Wertsch, J. V. (2008). Creating a new discipline of memory studies. *Memory Studies*, 1 (1), pp. 9-22.
- Roussos, K. (2019). Grassroots collective action within and beyond institutional and state solutions: the (re-) politicization of everyday life in crisis-ridden Greece. *Social Movement Studies*, 18 (3), pp. 265-283. doi: /10.1080/14742837.2018.1562330
- Terdiman, R. (1993). *Present past: Modernity and the memory crisis*. Cornell University Press.
- Theodoropoulos, D., Kyridis, A., Zagkos, C. and Konstantinidou, Z. (2014). “Brain drain” phenomenon in Greece: Young Greek scientists on their way to immigration in an era of “crisis”. Attitudes, opinions and beliefs towards the prospect of migration. *Journal of Education and Human Development*, 3 (4), pp. 229-248. doi: /10.15640/jehd.v3n4a21
- Tsatsanis, E., Andreadis, I. and Teperoglou, E. (2018). Populism from Below: Socio-economic and ideological correlates of mass attitudes in Greece. *South European Society and Politics*, 23 (4), pp. 429-450. doi: 10.1080/13608746.2018.1510635

- Tziovas, D. (2017). Narratives of the Greek crisis and the politics of the past. In D. Tziovas (Ed.), *Greece in crisis: The cultural politics of austerity* (pp. 19-64). New York: I.B Tauris.
- Tzogopoulos, G. (2013). *The Greek crisis in the media: Stereotyping in the international press*. Farnham: Ashgate.
- Vasilopoulou, S., Halikiopoulou, D. and Exadaktylos, T. (2014). Greece in Crisis: Austerity, populism and the politics of blame. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 52 (2), pp. 388-402. doi: /10.1111/jcms.12093
- Van Dijk, T. A. (Ed.) (1997). *Discourse as structure and process* (Vol. 1). London and Thousand Oaks: Sage.
- Vradis, A., and Dalakoglou, D. (2011). *Revolt and crisis in Greece: Between a present yet to pass and a future still to come*. London: AK Press and Occupied London.
- Wang, Q. (2008). On the cultural constitution of collective memory. *Memory*, 16 (3), pp. 305-317.
- Wertsch, J. V. (2002). *Voices of collective remembering*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wertsch, J. V. (2008). The narrative organization of collective memory. *Ethos*, 36 (1), pp. 120-135.
- Wertsch, J. V. (2008). Collective memory. In P. Boyer and J. V. Wertsch (Eds.), *Memory in mind and culture* (pp. 117-136). Cambridge University Press.
- Young, S. (2008). *Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook* (Vol. 8). Walter de Gruyter.
- Zestanakis, P. (2018). Online memories of 1980s–2000s lifestyle and consumption politics in Greece during the current economic crisis (2009–2015). *Journal of Consumer Culture*, 1469540517745708. doi: [10.1177/1469540517745708](https://doi.org/10.1177/1469540517745708)